

Мартинюк Зоряна Степанівна, кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник відділу логопедії
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID:[0000-0002-1288-3838](https://orcid.org/0000-0002-1288-3838)
[zariana.prigoda@gmail.com. ua](mailto:zariana.prigoda@gmail.com)

ФОНЕТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ У ПИСЕМНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ МОЛОДШОЇ ЛАНКИ НАЧАННЯ З ОСОБЛИВИМИ МОВЛЕННЄВИМИ ПОТРЕБАМИ

Статтю присвячено логопедичній підтримці молодших школярів з особливостями розвитку фонетичного компоненту мовлення та труднощами письма. Представлено онтогенез появи звуків в усному мовленні. Розкрито види фонетичних помилок і механізм їх виникнення.

Ключові слова: фонетичний принцип письма, фонема, звук, писемна продукція, фонетичні помилки.

Успішне опанування основ наук значною мірою залежить від рівня сформованості в учнів писемного мовлення, необхідність якого вони постійно відчують. Тому не випадково формування грамотності писемного мовлення у програмах нової української школи визначається, як одним із головних завдань не лише навчання української мови, але й логопедичної роботи.

У процесі розбудови держави не виникає сумнівів щодо державотворчого статусу української мови, її ролі і місця в структурі мовної освіти та життєвої необхідності, досконалого володіння нею усіма громадянами України.

Особливе місце в процесі навчання здобувачі освіти надають українській мові. Оскільки українська мова є одним із провідних навчальних предметів,

вивчення якого забезпечує формування ряду важливих навчальних умінь і навичок а саме читання і письма. Рівень їх опанування впливає на успішність вивчення всіх інших навчальних предметів. Початкова ланка вивчення граматики та правопису складає основний зміст закладення української мови, як шкільного предмету та передбачає отримання знань про будову та склад української мови, формування лексичних, граматико-стилістичних та орфографічних знань, умінь та навичок.

Метою статті є продемонструвати онтогенез появи звук, види фонетичних помилок та механізм їх появи.

Здобувачі освіти, молодшої ланки навчання розпочинають опановувати курс української мови з розділів «Фонетика і графіка», в основі розділу лежить:

- закріплення практичних знань про звукову систему мови;
- засвоєння фонетичного принципу письма. Основні завдання зазначеного розділу полягають у розвитку звукової культури мовлення учнів, формуванні і удосконаленні прийомів звуко – бувеного аналізу та синтезу, вмінь визначати орфограми на основі виконання звукового аналізу слів.

Згідно аналізу спеціальної літератури, мовленнєва діяльність проходить п'ять етапів розвитку усвідомлення дитиною звукової системи рідної мови:

- до фонематична стадія (повна відсутність диференціації звуків, розуміння мовлення взагалі та активного мовлення самої дитини);

- виникнення розрізнення більш далеких фонем, але відсутність диференціації близьких. Дитина не розрізняє правильну і неправильну вимову інших людей, не акцентує увагу і на власній неправильній звуковимові;

- дитина впізнає і диференціює правильну і неправильну вимову слів, чує звуки мови відповідно до фонематичних ознак. Власне мовлення ще не точне, але з'являються проміжні між звуками, які вимовляє дитина і дорослий, власні фонемі;

- активне мовлення дитини набуває майже правильного звучання, хоча подекуди наявні спотворення та перекручування, зумовлені недосконалістю мовної свідомості;

– завершується процес фонематичного розвитку, дитина чує і вимовляє правильно, сформовані тонкі і диференційовані звукові образи слів і окремих звуків. Перші три етапи усвідомлення дитиною звукової системи проходять у ранньому дитинстві, два останніх – у старшому дошкільному віці. Для формування фонетичної сторони дитячого мовлення характерним є те, що дитина спочатку оволодіває відтворенням загальної звуко – складової структури слова і тільки згодом точною вимовою звуків, які його складають. Поява звуків в усному мовленні дитини має певну онтогенетичну послідовність, обумовлену періодами розвитку мовно – рухового та мовно слухового аналізаторів. Розрізняють фонематичного раннього, середнього і пізнього онтогенезу. Кожна група фонем засвоюється дитиною поступово, в залежності від особливостей сформованості периферійних органів артикуляції та дозрівання відділів підкірки та кори головного мозку. Науковці наголошують на тому, що нормативне засвоєння звукової сторони мовлення відбувається у такій послідовності:

- голосні [а], [о], [у];
- приголосні [м], [п], [б];
- голосні [і], [е], [и];
- тверді приголосні [к], [г], [х];
- м'які приголосні [т'], [д'], [н'], [л'], [с'];
- тверді приголосні [н], [д], [т], [ф], [в];
- напівпом'якшені приголосні [к'], [г'], [х'], [ф'];
- м'які приголосні [з'], [с'];
- тверді приголосні [с], [з], [ч], [ш], [ж], [ц], [дз], [дж];
- звукосполучення (шч);
- тверді приголосні [л], [р];
- м'який приголосний [р'].

Невід'ємною складовою повноцінного засвоєння звукової системи рідної мови є розвиток фонематичного слуху – здатності розрізняти звуки мовлення, впізнавати їх. Паралельно з розвитком фонематичного слуху у дитини

формується фонетичний слух, тобто вміння сприймати та аналізувати складову структуру мовлення. Завдяки фонетичному слухові дитина впізнає фонему у різних фонетичних позиціях, виділяє з різних складових ланцюжків, у дошкільників формуються практичні звукові та морфологічні узагальнення. Фонетичний слух оцінює також спотворену вимову. Фонематичний і фонетичний слух разом формують мовленнєвий слух, який визначає правильність почутого мовлення та контролює власне. На слух найпершими розрізняються шиплячі та свистячі приголосні звуки, потім – тверді та м'які (причому тверді краще диференціюються, аніж м'які). Пізніше формується розрізнення на слух сонорних та шумних звуків, глухих і дзвінких, проривних і фрикативних. Як бачимо, ця послідовність абсолютно не відповідає поетапності становлення звукової системи у дітей дошкільного віку (Чередніченко, 2007).

Основний шлях становлення фонетичної сторони мовлення діти проходять у перед дошкільний період. До 4 років за умов звичайного онтогенезу практично закінчено засвоєння простіших звуків мовлення. Варто зазначити, що чітка вимова голосних та найпростіших за артикуляцією приголосних сприяє появі у дітей звуків, більш складних за артикуляцією. Після 4-тих років відбувається засвоєння складніших груп звуків – свистячих, шиплячих і сонорних.

Аналізуючи базові особливості процесу оволодіння фонетичною стороною мовлення, сучасні науковці особливо акцентують увагу на вмінні дитиною керувати мовленнєвими рухами. Вважається, що фонетичний аспект мовленнєвої діяльності є сформованим за наявності у дитини здатності керувати м'язами мовленнєвого апарату, координувати рухи периферійних органів мовлення. Цих вмінь має бути достатньо для того, щоб забезпечити правильну вимову звуків, складів, слів, речень у відповідності до результатів аналізу фонем слуховим і кінестетичним відчуттям. Сформованість фонетичної структури слова передбачає оволодіння кількістю і послідовністю звуків і складів у слові, ритмом, наголосом, інтонацією. Природно, що відразу оволодіти повною складовою структурою дитина не може, тому перші слова

вона вимовляє у вигляді наголошених складів. У працях визначено особливості оволодіння дитиною раннього віку складовою структурою слова:

- першими засвоюються слова, що мають один склад (дай, на) або два однаково наголошених склади, які повторюються (бо-бо, ам-ам);
- в процесі вимови двохскладових слів зазвичай залишається лише наголошений склад;
- у трискладових і більше словах зберігаються наголошений і кінцевий склади;
- наявні пропуски перед наголошених та після наголошених складів;
- при злитті приголосних звуків відбувається пропуск одного чи двох інших приголосних, в залежності від артикуляційно-акустичних характеристик звуків. До закінчення 3 року життя дитина із звичайним мовленнєвим розвитком повністю оволодіває структурою чотирьохскладових слів (Гаврилова, 2011).

Отже, формування фонетичного компоненту мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку в онтогенезі звичайного розвитку відбувається поетапно, згідно основних закономірностей появи звуків в мовленні дитини. Знання закономірностей звичайного розвитку мовлення дошкільника дає можливість вчасно помітити відхилення у його формуванні і якомога раніше надати йому профілактичну або корекційну допомогу.

Специфіка писемного мовлення передбачає оволодіння дитиною складним алгоритмом письма на основі певних принципів української мови. Серед них провідними можна вважати два: фонетичний і морфологічний. Сутність засвоєння писемного мовлення, керуючись фонетичним принципом, полягає в тому, що дитина у процесі написання порівнює написане з вимовою. Центральним розділом орфографії є розділ про позначення звуків мови буквами і, відповідно, про передачу на письмі звучання слова. Зокрема, не викликає труднощів написання вимовленого слова, якщо виконується одна з вимог графіки – кожному звуку мови має відповідати окрема літера. Труднощі при написанні виникають тоді, коли одна буква може позначати різні звуки. Фонетичний принцип письма є основою графіки суть його полягає в тому, що

буквене позначення повністю відповідає тим фонемам, які чуються в слові (слова записуються так, як чуються і вимовляються). Для засвоєння фонетичного принципу письма дитині необхідно оволодіти основними операціями письма а саме: звуковим аналізом; співвіднесенням звука з буквою та співвіднесенням букви з кінемою. Сформованість умінь відображати на письмі фонему відповідними графемами, враховуючи їхні смислорозрізнявальні ознаки, свідчить про те, що дитина опанувала «фонетичне письмо», тобто засвоїла норми фонетики і графіки української мови. Початковим етапом в оволодінні письмом є аналіз звукового складу слова, що передбачає визначення послідовності і кількості звуків у слові та подальше перекодування фонем у графеми (Пригода, 2014).

Якщо дитина в процесі засвоєння цих операцій допускає помилки в словах, які записуються за фонетичним принципом, такі помилки пов'язані з певними етапами засвоєння цих операцій. Учень може пропускати, переставляти та додавати зайві букви в слова. Якщо учень стабільно продовжує пропускати голосні та приголосні звуки під час їх збігу, замінювати букви, що позначають близькі за акустико – артикуляційними ознаками звуки, або замінювати букви, схожі за написанням, це свідчить про те, що дитина має труднощі у засвоєнні фонетичного принципу письма та основних операцій письма. Такі помилки слід вважати логопедичними, які потребують спеціальної логопедичної корекції.

Фонетичні помилки за своєю природою неоднорідні і складають 3 групи помилок: до першої групи помилок відносяться **заміни або змішування** на письмі букв, що позначають звуки, близькі за акустико – артикуляційними ознаками (м'яких – твердими, дзвінких – глухими, свистячих – шиплячими та навпаки). Помилки такого характеру є дуже стійкими і важко піддаються корекції. Механізм виникнення таких помилок полягає у порушенні фонематичного сприймання (слухової диференціації фонем); або порушення вимови звуків, що призводить до нечіткості фонематичних уявлень про звуковий склад слова. В цих випадках фонематичні уявлення дорівнюють власній неправильній вимові; також може бути недостатнє

використання слухового контролю. Під час фонемного розпізнавання діти спираються на артикуляційні ознаки звуків (вимовляння), не враховуючи їхніх акустичних ознак, що свідчить про недостатнє використання слухового контролю власного мовлення. Зазначений вид помилок часто зустрічається в письмових роботах дітей з фонетично чистим мовленням.

До другої групи помилок відноситься **пропуски букв, перестановки, додавання в слова зайвих букв, спотворення звукового складу слова**. Найчастіше учні пропускають голосні звуки у відкритому складі, у слабкій, ненаголошеній позиції; приголосні після наголошених голосних; приголосні під час їх збігу. Указані звуки в названих фонетичних позиціях є менш виразними, кінестетично менш чіткими. Механізм виникнення таких помилок полягає у не сформованості або порушенні звукового аналізу, як процесу розумової дії, яка проявляється в неспроможності виокремити частину з цілого (звук зі слова), визначати послідовність та кількість звуків у слові; також недостатня автоматизованість операції звукового аналізу, під час ускладнення умов виконання завдання. Однією з причин виступає порушення мовно – слухової пам'яті, яка не дозволяє утримувати послідовність звуків у слові, що, в свою чергу, призводить до пропусків букв, складів, а в деяких випадках до спрощення та спотворення звукоскладової будови слова.

До третьої групи помилок відносяться **заміни, додавання та пропуски букв**, обумовлені позицією звуків у слові та впливом звуків один на одного. Вони нестабільні, виникають у дітей, які не можуть рівномірно розподілити увагу на різних операціях, а також своєчасно переключити її з однієї операції на іншу. Звук, який має сильну позицію в слові, є більш виразним за акустико-артикуляційними ознаками, ніж звук-замінник, він концентрує на себе увагу учня, послаблюючи при цьому інші ланки цілого процесу письма, внаслідок чого виникає позиційна помилка на заміну, пропуск або додавання букв.

Отже писемне мовлення формується в умовах цілеспрямованого педагогічного впливу (навчальна діяльність), а відповідно і механізми закладаються в період навчання грамоті, вдосконалюються у процесі не лише подальшої навчальної діяльності, але й під час логопедичної роботи.

Діти з виявленням фонетичних помилок на письмі, потребують спеціально організованих не лише навчальних, але й логопедичних занять, які б дали змогу ознайомити дітей із звуковим та морфологічним складом слова, готували їх до засвоєння фонематичним принципом письма. Особливо слід звернути увагу на засвоєння: аналізу звукового складу слова (виділення послідовності звуків, їх характеристика); уточнення звуків, їх звуковий аналіз (перетворення звуків, які чуємо, у точні узагальнені мовні звуки – фонемі, диференціація збігу звуків і розрізнення їх окремих елементів, які входять у складні звукові комплекси); перетворення фонем у графічну зорову схему, а саме перекодування звуків мови в букви (фонем у графеми); перетворення підметів у написання оптичних знаків (букв у потрібні графічні накреслення). Роботу з розвитку фонематичного аналізу і синтезу необхідно проводити у такій послідовності: розвиток фонематичного сприймання учнів за графічними схемами слів; формування дій звукового аналізу у мовленнєвому плані, уточнення при цьому загальної кількості звуків за допомогою використання мовленнєвих ігор та ігрових ситуацій; формування вмінь визначати кількість і послідовність звуків не називаючи слова на основі уявлень за допомогою відповідних вправ.

Література

1. Гаврилова Н.С. (2011) Порушення фонетичного боку мовлення у дітей. Монографія. // Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс» 200с.

2. Чередніченко Н.В. (2007) Психолінгвістичні та психолого – педагогічні передумови формування навички письма // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 16. – К.: Актуальна освіта 323 с.
3. Методика викладання української мови: // С.І.Дорошенко, М.С.Вашуленко, О.І.Мельничайко та ін.; за ред. С.І.Дорошенка. – К.: Вища школа, 1989. – 423 с.
4. Пригода З.С. (2014) Аналіз помилок писемного мовлення в учнів 5-6 класів із тяжкими порушеннями мовлення / З.С. Пригода // Особлива дитина: навчання і виховання. – К. : «Педагогічна преса»,. – № 1. – С. 68-71.
5. Тарасун В.Л. (2000) Нетрадиційний метод навчання писемного мовлення: письмо з “одного розчерку”//Дефектологія. – С. 2-10.